

**Mövzu: BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ NORMALARI
(KOLLİZİON NORMALAR).**

P L A N:

1. Beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının (kollizion normalar) anlayışı, strukturu və növləri.
2. Kollizion bağlanmanın əsas formulları.
3. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar problemlər.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

D ə r s l i k l ə r:

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq kursu». Dərslik. Bakı, 2007.

Z.Qafarov, A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2007.

S.S.Allahverdiyev – «Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu» 4 jildlik. Dərslik. Bakı, 2001-2009.

X ü s u s i ə d ə b i y y a t l a r:

S.S.Allahverdiyev – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.

Z.Qafarov, A.Əbilov – «Beynəlxalq xüsusi hüquq». Dərslik. Bakı, 2004.

V.P.Zvekov - «Международное частное право». Курс лекции. М., 2000.

İ.M.Boquslavskiy - «Международное частное право». Современние проблемы. М., 1994.

İ.M.Boquslavskiy - «Международное частное право». Международные отношения. М., 1994.

M. Dəmirçiyeva – «Ailə hüququ», dərslik. Bakı, 2003.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məjəlləsi. Bakı, 1999.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məjəlləsinin komentariyası – I-III jildlər. Bakı, 2004-2008.

N o r m a t i v a k t l a r:

- «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası». Bakı, 1995.

- «Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunu». Bakı, 2000.

- Azərbaycan Respublikasının «Əjnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında» Qanunu. (13 mart 1996-jı il).

GİRİŞ

Beynəlxalq xüsusi hüquq xüsusiyyətlərindən biri, onun müxtəlif xarakterli hüquqi normalarının tərkibində birləşməsidir. ədəbiyyatda beynəlxalq xüsusi hüququ təşkil edən normaların dairəsi birmənalı şəkildə müəyyənləşdirilmir, bu da onun tətbiq və mahiyyətinə müxtəlif yanaşma ilə izah olunur. Qarşılıqlı əlaqəli hüquq normaları sistemi olan istənilən hüquqi bölmə normativ massivi təşkil edir. Onların təbiəti və xarakterik xüsusiyyətləri hüququnun özünün təbiətini və xarakterik əlamətlərini müəyyən edir.

Sual 1. BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQ NORMALARININ (KOLLİZİON NORMALAR) ANLAYIŞI, STRUKTURU VƏ NÖVLƏRİ

Münasibətin tənzimləmə üsuluna, mahiyyətinə, quruluşuna və məzmununa görə beynəlxalq xüsusi hüquq normaları iki qrupa: maddi və kollizion normalara bölünür. Maddi hüquq normaları münasibət iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən etməklə, onların davranışını birbaşa tənzimləyir. Kollizion norma isə hüquq münasibətini birbaşa tənzimləmir, aidiyyəti münasibəti birbaşa tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək hüququ müəyyən edir. Beynəlxalq xarakter daşıyan xarici elementli münasibətlər, bir qayda olaraq, bir neçə hüquq sistemi ilə əlaqəli olur. Həmin hüquq sistemlərinin hər biri söhbət gedən hüquqi münasibətə potensial tətbiq edilmə imkanına malikdir. Potensial imkanlar isə hüquq sistemlərinin mənafeələrini, obrazlı ifadə etsək, «toqquşdurur». Proses kollizion hüquq normaları vasitəsilə «Sülhlə» yoluna qoyulur.

Kollizion hüquq normasının əsas təyinatı «toqquşan» hüquq sistemlərindən hansı birinin seçilməsi məsələsini həll etməkdir. Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, xarici elementli xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləmə prosesi bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mərhələdən keçir. İlk mərhələdə kollizion problem həll edilməlidir. Sonrakı mərhələdə isə münasibət mahiyyət etibarilə tənzimlənməlidir. Münasibəti mahiyyət etibarilə tənzimləməkdən ötrü kollizion norma istiqamətləndirir, bir növ «kompas» rolunu oynayır. Kollizion norma vasitəsilə «səlahiyyətli» hüquq sistemi müəyyən edilir. Münasibətin ədalətli nizama salınması üçün «səlahiyyətli» hüquq sisteminin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollizion norma istinad edir, tətbiq ediləcək hüququ göstərməklə o, göndərici xarakter daşıyır.

«Yad» hüquq sisteminə istinad edən kollizion norma xarici dövlətlərin qanununun tətbiqini şərtləndirir, məhz onun konkret hüquq münasibətini tənzimləməkdən ötrü səlahiyyətli olduğunu əsaslandırır. Beləliklə, kollizion norma xarici elementli xüsusi hüquq münasibətinin statusunu müəyyən edir.

Kollizion norma müəyyən edilmə formasına görə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar ya xüsusi qanunlarda, ya da ayrı-ayrı məcəllələrdə xüsusi bölmədə ifadə olunub. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kollizion normalar «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunda və bir sıra məcəllələrdə (məsələn, Ailə Məcəlləsinin VII bölməsində) ayrıca bölmədə öz əksini tapmışdır. Yəni qanunvericilik aktlarında kollizion normalar sistemli şəkildə verilir. Kollizion normaların sistemi kollizion hüququ yaradır.

Kollizion hüquq kolliziln hüquq normalarının sisteminə deyilir. Bu sistemdə hər bir kollizion normanın yeri onun tənzimlədiyi münasibətə görə müəyyən edilir.

Kollizion normalar üçün ümumi olan məsələlər isə (geriyə istinad, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt, qanunu üstələmə və s.) bu sistemi tamamlayır. Kollizion norma strukturuna görə digər hüquq normalarından fərqlənir. Kollizion norma iki elementdən ibarətdir: 1) həcm; 2) bağlanma. Bu sözlər həmin hissələrin yerinə yetirdiyi funksiyalara əsasən seçilib.

Kollizion normanın həcmi hissəsində həmin normanın tətbiq ediləcəyi hüquq münasibətlərinin dairəsi (həcmi) göstərilir. Şərti olaraq «bağlanma» adlandırılan ikinci hissədə isə normanın həcmi hissəsində adı çəkilən hüquq münasibətini tənzimləməkdən ötrü tətbiq ediləcək qanun göstərilir (münasibət hansısa qanuna bağlandırılır). Məsələn; «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə «əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir». Bu bir kollizion hüquq normasıdır. Həmin normada «əqdlərin forması» normanın həcmi, «onların bağlandığı yerin hüququ» isə bağlanma hissəsidir. Və yaxud «ailə üzvlərinin aliment vəzifələri ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilir» (Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 154-cü maddəsinin birinci hissəsi) kollizion normasında «ailə üzvlərinin aliment vəzifələri» sözləri həcm, bağlanma isə «ərazisində birgə yaşadıkları ölkənin qanunvericiliyi» hesab edilir.

Kollizion normanın strukturu onun funksional təyinatına – xarici elementli mülki dövriyyədə baş verən münasibəti tənzimləməyə səlahiyyətli olan hüququ seçməyi təmin etmək vəzifəsinə uyğundur. İstər həcm, istərsə də bağlanma kollizion normanın vacib elementləridir. Onlardan kənar kollizion norma təsəvvür edilə bilməz. Normanın həcmi beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti ilə bağlıdır. Burada beynəlxalq xüsusi hüququn predmeti olan münasibətin adı hallanır: xarici elementli mülki, ailə, əmək və s. münasibətlər. Normanın bağlanma elementi isə beynəlxalq xüsusi hüququn metodoloji funksiyasını həyata keçirir, onun tənzimləmə metodunun əsas vəzifəsi olan kollizion problemini həll edir. Bağlama konkret hüquq münasibətini konkret hüquq sistemi ilə əlaqələndirməklə, münasibətin statusunu müəyyən etməklə onu lokallaşdırır, onun daha sıx bağlı olduğu maddi hüququ müəyyən edir.

Kollizion hüquq normasının strukturu beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin qurulması üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, beynəlxalq xüsusi hüququn sisteminin əsasında ya kollizion normalarının «həcm»inin, ya da «bağlama»sının təsnifatı durur. «Həcm»də qeyd edildiyi kimi beynəlxalq xüsusi hüququn predmetini təşkil elən konkret münasibət: mülkiyyət, müqavilə öhdəlikləri, müqavilədən kənar öhdəliklər, vərəsəlik, intellektual mülkiyyət, hesablaşma, daşıma və s. münasibət ifadə olunur.

1-ci fəsilə biz beynəlxalq xüsusi hüququn sistemini bu prizmadan çıxış edərək izah etmişdik. Yəni beynəlxalq xüsusi hüquq institutları sistem şəklində

düzülərkən onların tənzimlədiyi münasibətlərin növü nəzərə alınmışdır. Bu da kollizion normaların həcminə görə təsnifatına uyğun gəlir.

Beynəlxalq xüsusi hüququn sistemi kollizion bağlamaya əsasən də qurula bilər. Bu zaman konkret bağlama ilə tənzimlənən münasibətlər qruplaşdırılaraq onların təsnifatı aparılır. Məsələn; şəxsi qanunla və ya əqdin bağlandığı yerin qanunu ilə hansı məsələlərin tənzimlənməsinin müəyyən etməklə, biz konkret bağlamanın tətbiqi dairəsini konkretləşdiririk.

Kollizion normaların növləri. Müasir beynəlxalq xüsusi hüquqda kollizion normalar geniş spektrə malikdir. Onlar müxtəlif meyarlara əsasən təsnifləşdirilə bilər. Kollizion normaların ən çox təsadüf olunan təsnifatı kollizion bağlanmanın formasına görə aparılan təsnifatdır. Bu əlamətə görə kollizion normalar birtərəfli və ikitərəfli növlərə bölünür.

Birtərəfli kollizion hüquq normalarında normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək konkret dövlət göstərir. Bir qayda olaraq belə dövlət kimi həmin normanı yaradan dövlət çıxış edir. Yəni dövlət birtərəfli qaydada yalnız öz hüququnun tətbiqi hədlərini müəyyən edir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinin birinci hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir. Gətirilən misalda «Azərbaycan Respublikasında nikahın bağlanmasının forma və qaydaları» normanın həcmi, «Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir» sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Göründüyü kimi normanın bağlanma hissəsində hüququ tətbiq ediləcək dövlət birbaşa göstərilir. Burada yalnız bir dövlətin hüququnun tətbiqindən söhbət getdiyinə görə kollizion norma da birtərəfli adlandırılır.

Tarixən xarici hüququn tətbiqini öz ərazisində məhdudlaşdırmaq üçün dövlətlər birtərəfli kollizion normalara tez-tez müraciət etmişlər. Ayrı-ayrı dövlətlərdə Fransa, Sovet İttifaqı və s. dövlətlərin təcrübəsində buna rast gəlmək mümkündür. Əslində belə normaların total şəkildə tutulması beynəlxalq xüsusi hüququn ümumi prinsiplərinə zidd hesab edilməlidir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq üçün daha çox ikitərəfli kollizion normalar xarakterikdir. Beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan kollizion normalar əsasən ikitərəfli kollizion normalardır. İkitərəfli kollizion hüquq normasının kollizion bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə istinad edilir. Kollizion bağlanmanın məzmununu ifadə edən bu prinsiplər tarixən formalaşdığından, hazırda bütün dünyada müəyyən şablonlar altında qəbul edilir. Ədəbiyyatda buna çox vaxt kollizion bağlanmanın tipləri və ya «təhkimetmə formulları» da deyilir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 17-ci maddəsinə görə

«əqdlərin forması onların bağlandığı yerin hüququna tabedir». Burada «əqdlərin forması» normanın həcmi, onların bağlandığı yerin hüququna tabedir» sözləri isə normanın bağlanma hissəsidir. Bağlanma hissəsində tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün konkret dövlətin hüququna deyil, ümumi prinsipə – əqdin bağlandığı yerin hüququna istinad edilmişdir. Əgər əqd İtaliyada bağlanıbsa, İtaliya, Azərbaycanda bağlanıbsa Azərbaycan hüququnun tətbiqi nəzərdə tutulub. Deməli, tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün «əqdin bağlandığı yerin hüququ» prinsipindən istifadə edilmişdir. Beləliklə, birtərəfli kollizion normadan fərqli olaraq, ikitərəfli kollizion normanın bağlanma hissəsi tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün müəyyən prinsipdən istifadə edir.

Birtərəfli kollizion normanın məzmunundan irəli gələrək, onun bağlanma hissəsini uyğun prinsip altında formula etsək, onda birtərəfli kollizion normanı ikitərəfli kollizion normaya çevirmiş olarıq. Fikirlərimizi yuxarıda çəkdiyimiz misala əsasən izah edək. Birtərəfli kollizion norma kimi göstərdiyimiz Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsində Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanan nikahın forma və qaydaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tətbiq edilməsi ilə müəyyən edilmişdir. Burada Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tətbiqi əsası kimi nikahın Azərbaycan Respublikasının ərazisində bağlanması – «nikahın bağlandığı yer» prinsipi çıxış edir. Bu prinsipdən çıxış edib, normanın məzmununa xələl gətirmədən onu birtərəfli normadan ikitərəfli kollizion normaya çevirmək mümkündür: Nikahın bağlanmasının forma və qaydaları onun bağlandığı yerin qanunu ilə müəyyən edilir.

Fransa qanunvericiliyində daha çox birtərəfli kollizion normalara üstünlük verildiyindən, onların Fransa məhkəmə praktikasında ikitərəfli kollizion normaya uyğun interpretasiya olunmasına tez-tez rast gəlinir.

Qanunvericisinin iradəsinin ifadə formasına görə kollizion normalar imperativ, dispozitiv və alternativ normalara bölünür. İmperativ kollizion norma tərəflərin öz arzusu ilə dəyişdirə bilmədiyi, tətbiq ediləcək hüquq haqqında qəti göstəriş verən normaya deyilir. Məsələn: «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 17-ci maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir: «Predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqdin forması həmin torpağın yerləşdiyi ölkənin imperativ hüquq normaları ilə müəyyən edilir, bu şərtlə ki, həmin ölkənin hüququna görə, əqdin bağlandığı yerdən və bu əqdin tabe olduğu hüquqdan asılı olmayaraq bu normalar tətbiq olunmalıdır». Tərəflər predmeti torpağa mülkiyyət hüququ və ya torpaqdan istifadə olan əqd bağlayarkən bu normanın tələbinə qəti şəkildə riayət etməyə borclu olduğuna görə bu norma imperativ norma adlanır.

Dispozitiv kollizion norma zamanı isə tərəflər tətbiq ediləcək hüquqla bağlı

seçmə imkanına malik olur. Dispozitivlik daha çox müqavilə münasibətləri sferası üçün xarakterikdir. Təsadüfi deyildi ki, müqavilə öhdəliklərində «tərəflərin muxtariyyəti» əsas kollizion bağlanma kimi çıxış edir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 24-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir: «Müqavilə ilə bağlı tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi»... tərəflərin razılığı ilə seçilən ölkənin hüququ ilə tənzimlənilir». Göründüyü kimi tərəflər müqavilə öhdəlikləri ilə bağlı istənilən ölkənin hüququnu seçməkdə azaddırlar.

Alternativ kollizion norma elə normaya deyilir ki, bu zaman tətbiq ediləcək hüququ seçmək üçün bir neçə qaydadan istifadə edilir. Məsələn; «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində deyilir: «Etibarnamənin forması və qüvvədə olması müddəti onun verildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur. Lakin etibarnamənin formasına riayət edilməməsi nəticəsində o, etibarsız sayıla bilməz, bu şərtlə ki, onun forması Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğun olsun». Qeyd edilən normada etibarnamənin formasının müəyyən edilməsi ilə bağlı iki alternativ bağlanma: 1) onun verildiyi ölkənin hüququ; 2) Azərbaycan Respublikasının hüquqi nəzərdə tutulub. Eyni zamanda, qanun bu bağlanmaların tətbiqi ardıcılığına da münasibətini ifadə edir. İlk olaraq etibarnamənin verildiyi ölkənin hüququna üstünlük verilir. Onun tələblərinə forma baxımından cavab verməyən etibarnaməyə Azərbaycan hüququ tətbiq edilir. Əgər forma baxımından etibarnamə Azərbaycan Respublikası hüququnun tələblərinə uyğundursa, onda o, etibarlıdır.

Bəzən alternativ bağlanması olan kollizion normaya mürəkkəb kollizion norma da deyilir. Ümumiyyətlə, bir həcm, bir bağlanmadan ibarət olan normaya sadə kollizion norma, diferensial həcmə və bir neçə bağlanmaya malik olan normaya olan normaya isə mürəkkəb kollizion norma deyilir.

Alternativ kollizion normanın özü də alternativ bağlanmalar arasında olan əlaqənin xarakterinə görə sadə və mürəkkəb alternativ normalara bölünürlər. Sadə alternativ normada kollizion bağlanmalar bərabər statusa malik olur, onlar birbirindən öz aralarında «və ya» bağlayıcısı ilə ayrılır. İstehlakçıya dəyən ziyan görə məsuliyyət müəyyən edən «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 27-ci maddəsində sadə alternativ kollizion bağlanmalar nəzərdə tutulub. Orada deyilir: «Malın alınması və ya xidmətin göstərilməsi ilə əlaqədar istehlakçıya dəyən ziyanın ödənilməsi haqqında tələbə istehlakçının seçimi əsasında: istehlakçının yaşadığı və ya adətən olduğu ölkənin hüququ; istehlakçının və ya xidmət göstərən şəxsin yerləşdiyi və ya yaşadığı ölkənin hüququ; istehlakçının malı aldığı və ya ona xidmət göstərildiyi ölkənin hüququ tətbiq olunur». Misal gətirilən normada üst-üstə beş sadə alternativ kollizion bağlanma müəyyən edilib. Onlar öz aralarında bərabər statusa malik olub

və onlardan hər hansı birinə üstünlük verilməsi istehlakçının seçimindən asılıdır.

Mürəkkəb alternativ kollizion normada isə alternativ kollizion bağlanmalar arasında tabelik münasibətləri mövcuddur və onlar tətbiqi ardıcılığa malik olur. Bu zaman əsas (baş) və əlavə (subsidiar) kollizion bağlanmalar fərqləndirilir. Əgər müəyyən edilmiş əsas kollizion bağlanma bu və ya digər səbəbdən tətbiq edilmədikdə və ya səlahiyyətli hüquq normasının seçilməsi üçün kifayət etmədikdə əlavə kollizion bağlanma tətbiq edilir. Yuxarıda istinad etdiyimiz «beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 18-ci maddəsində ifadə olunan norma mürəkkəb alternativ normaya misaldır. Orada birinci nəzərdə tutulan etibarnamənin «verildiği ölkənin hüququ» bağlanması həm də əsas bağlanmadır və ilkin olaraq tətbiq edilməlidir. İkinci bağlanma «Azərbaycan Respublikasının hüququ» alternativ bağlanma olmaqla yanaşı, həm də subsidiardır. Məsələnin həlli üçün birincinin tətbiqi kifayət etmədikdə ona istinad edilir.

Qanunvericilik təcrübəsində mürəkkəb alternativ kollizion normaların geniş spektrinə rast gəlmək mümkündür.

Sual 2. KOLLIZION BAĞLANMANIN ƏSAS FOPMULLARI.

İkitərəfli kollizion hüquq normasında kollizion bağlanma, bir qayda olaraq, ümumqəbuledilmiş şablonlarla verilir, bunlara da çox vaxt kollizion bağlanmanın tipləri və ya kollizion bağdanmanın formulları deyilir. Kollizion bağlanmanın formulları öz başlanğıcını qədim Roma hüququndan götürdüyünə və bütün dünyada qəbul edildiyinə görə latın terminləri ilə ifadə olunur. Onların bir qismi üzərində daha ətraflı dayanaq:

1. Fiziki şəxsin şəxsi qanunu (Lex personalos). Dövlətlərin «toqquşan» hüquqlarından birini seçmək məqsədilə tez-tez tətbiq edilən kollizion bağlanmalardan biri də fiziki şəxsin şəxsi qanunudur, «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu formul «fiziki şəxsin istinad etdiyi qanun» şəklində verilmişdir. Şəxsi qanunun iki növü mövcuddur: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**Lex patriae**); 2) şəxsin daimi yaşadığı yerin qanunu (**Lex domicilii**).

Şəxsi qanun formuluna aşağıdakı məsələlərin hüquqi statusu müəyyən etdikləri istinad edilir:

- 1) şəxsin hüquq qabiliyyətinin yaranması və xitamı məsələləri;
- 2) şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məsələləri;
- 3) şəxsin hüquqlarla bağlı məsələlər (ad hüququ; şərəf və ləyaqət hüququ);
- 4) ailə hüququ, xüsusilə nikah və boşanmanın daxili şərtləri ilə bağlı məsələlər;

5) daşınar əmlakla bağlı vərəsəlik məsələləri.

Şəxsi qanunun növ müxtəlifliyi ayrı-ayrı hüquq ailələrində formalaşan ənənə ilə bağlıdır. Roman-german hüquq sistemli ölkələrdə şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunu (**Lex patriae**), ümumi hüquq sistemli ölkələrdə isə şəxsin daimi yaşadığı yerin qanununa (**Lex domicilii**) üstünlük verilir. Norveç, Danimarka, İslandiya istisna olmaqla Avropa ölkələrində, bir sıra Latın Amerikasını (Kuba, Kosta-Rika, Panama və s.) və ərəb ölkələrində (Misir, Əlcəzair və s.) **Lex patriae**, Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Hindistan, bəzi Latın Amerikasını ölkələrində (Argentina, Braziliya) və yuxarıda adı çəkilən üç Avropa ölkəsində **Lex domicilii** tətbiq edilir. Avstriya, Macarıstan, İsveçrə, Meksika, Venesuela və s. ölkələrdə isə həxsi qanunun hər iki variantında (qarışıq sistem) istinad edilir.

Son dövrlər qarışıq sistemdən istifadəyə tez-tez təsadüf olunur. Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qəbul edilən qanunlarda bu sistemə üstünlük verilir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu yolla gedərək şəxsi qanunun aşağıdakı variantlarını müəyyən etmişdir: 1) şəxsin vətəndaşı olduğu ölkənin hüququ; 2) şəxsin daha sıx əlaqəli olduğu ölkənin hüququ; 3) şəxsin daimi yaşadığı ölkənin hüququ; 4) qaçqının sığınacaq aldığı ölkənin hüququ.

Problemin belə həlli müasir beynəlxalq xüsusi hüququn xarakterindən irəli gələrək, onun səmərəliliyinin artırılmasına yönəlib.

2. Hüquqi şəxsin qanunu (Lex societatis). Bəzən bu formula «Hüquqi şəxsin şəxsi qanunu», «Hüquqi şəxsin milli qanunu» və s. formalarda verilir. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununda «hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanun» ifadəsindən edilib. Hüquqi şəxsin bu və ya digər dövlətin hüquq sistemində mənsub olması, bundan irəli gələrək, onun dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bu kollizion bağlanmadan istifadə edilir. Məhz hüquqi şəxsin qanunu ilə hüquqi şəxsin statusu, onun mülki hüquq qabiliyyəti, o cümlədən onun hüquqi şəxsin statusuna malik olması, onun fəaliyyətinin yaranması və xitamının əsasları, onun təşkilati hüquqi formaları, hüquq qabiliyyətinin həcmi, hüquqi şəxsin daxilində münasibətlərin qurulması və s. məsələlər müəyyən edilir.

Hüquqi şəxsin qanununun müəyyən edərkən müxtəlif meyarlardan: hüquqi şəxsin təsis edildiyi yer (inkorporasiya prinsipi), hüquqi şəxsin inzibati aparatının yerləşdiyi yer (oturaqlıq prinsipi), hüquqi şəxsin fəaliyyət göstərdiyi yer və s. istifadə edilir.

Xarici hüquqi şəxsin dövlət mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində inkorporasiya prinsiplərindən («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 12-ci maddəsi) istifadə edilmişdir.

3. Əşyanın olduğu yerin qanunu (Lex rei sitae). Bu kollizion bağlanma

ilə əşya hüquqlarının həcmi, onun əmələ gəlməsi, digərinə keçməsi və xitamı qaydaları müəyyən edilir. Əşyanın mülkiyyət hüququnun obyektı olması, onun hüquqi təsnifatı (əşyanın daşınar və ya daşınmaz olması, bölünən və ya bölünməyən olması, özgəninkiləşdirilən və ya özgəninkiləşdirilməyən əşyalar və s.), əşya hüququnun məzmunu və s. məsələlər xarici elementli xüsusi hüquq münasibətləri zamanı əşyanın olduğu yerin qanunu ilə həll edilir.

Beynəlxalq adət kimi hələ qədim dövrlərdə tətbiq edilən bu kollizion bağlanma hazırda əksər ölkələrdə qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 20-ci maddəsinin birinci hissəsində əşya hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüququna istinad edilir.

Lakin həmin qaydadan bir sıra istisnalar mövcuddur. Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə üç istisna nəzərdə tutulub. Onlar aşağıdakılardır: 1) «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 21-ci maddəsinə görə əmlak üzərində əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə başqa hallar nəzərdə tutulmayıbsa, əşya hüquqlarının əmələ gəlməsi və xitamı üçün əsas olan hərəkət və ya digər hallar baş verdiyi zaman həmin əmlakın yerləşdiyi ölkənin hüquqi ilə müəyyən edilir. Yəni sonradan əşyanın digər dövlətə keçməsi sadalanan məsələlərin həlli zamanı onun olduğu yerin qanununa deyil, həmin hallar baş verdiyi zaman yerləşdiyi ölkənin qanununa üstünlük verilir; 2) nəqliyyat vasitələrinə əşya hüquqları onların olduğu yerin qanunu ilə deyil, onların qeydiyyatdan keçdikləri ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur; 3) yolda olan daşınar əmlaka mülkiyyət və digər əşya hüquqları, tərəflərin razılığı ilə başqa hal müəyyən edilməyibsə, əmlakın göndərildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən olunur («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 22-ci maddəsi).

4. Əqdi bağlayan tərəflərin seçdiyi qanun (Lex voluntatis). Bu kollizion bağlamaya görə tərəflər arasında bağlanan əqdin statusu onların seçdiyi dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir. Əqdi bağlayan tərəflər öz iradələrini ortaya qoyaraq qarşılıqlı razılaşma əsasında əqdə tətbiq ediləcək hüququ seçirlər. Beynəlxalq xüsusi hüquqda «iradələrin muxtariyyəti» adlanan bu prinsip müqavilə öhdəlikləri üçün xarakterikdir.

Meydana gəlməsi XIX əsrin axırlarına təsadüf edilən «iradələrin muxtariyyəti» formulu hazırda ümumqəbuledilmiş kollizion bağlanmalardan biri kimi həm dövlətdaxili, həm də beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuşdur. Tərəflərin seçdiyi qanun formulu müqavilə iştirakçılarının razılığı ilə hüququn seçilməsi adı altında Azərbaycan Respublikasının («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 24-cü maddəsində verilmişdir. Orada deyilir ki, müqavilə ilə bağlı aşağıdakı məsələlər tərəflərin hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi,

müqavilənin təfsiri, icrası, icra edilməməsi, xitamı, lazımi qaydada icra edilməməsinin və etibarsızlığının nəticələri, tələbin güzəşti, borcun köçürülməsi. Müqavilə tərəfləri həm bütövlükdə müqavilə üçün, həm də onun ayrı-ayrı hissələri üçün tətbiq olunmalı hüququ seçə bilərlər.

5. Əqdin başlandığı yerin qanunu (Lex loci actus). Kollizion bağlanmanın bu növünün müxtəlif formalarına rast gəlinir: a) müqavilənin bağlandığı yerin qanunu (**Lex loci contractus**); b) əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (locus regit actus); c) müqavilənin icra olunduğu yerin qanunu (**Lex loci solutionis**); ç) nikahın bağlandığı yerin qanunu (**Lex loci celebrationis**); d) ziyanın vurulduğu yerin qanunu (**Lex loci delicti commissi**).

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunu müqavilənin bağlandığı ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur. Müasir dövrdə elmi texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar müqavilənin bağlandığı yeri müəyyən etmək bir sıra hallarda çətinliklər yaradır. Məsələ burasındadır ki, poçt, teleqraf, faks, internet vasitəsilə bağlanan müqavilələrin bağlandığı yerlə bağlı dövlətlərin qanunvericiliklərində müxtəlif mövqelər var. Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə istifadə edilən «poçt qutusu» konsepsiyasına görə belə müqavilələrdə akseptin göndərildiyi yer müqavilənin bağlandığı yer hesab edilir. Qitə hüquq sistemli ölkələrdə isə belə halda akseptin alındığı yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi baxılır. Təcrübədə həmin hüquq sistemlərin toqquşması zamanı eyni vaxtda iki yerə müqavilənin bağlandığı yer kimi qiymət verilə bilər. Belə vəziyyət də söhbət gedən kollizion bağlanmanın tətbiqi dairəsinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxartmışdır.

Müqavilənin bağlandığı yerin qanunundan fərqli olaraq əqdin formasına onun bağlandığı yerin qanununun tətbiqi (**lokus regit formam actus**) ümumqəbul edilmiş kollizion bağlanmalardan biridir. Azərbaycan Respublikasının («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 17 və 18-ci maddələrində də bu formula özünün normativ təsbitini tapmışdır. Qanunun 17-ci maddəsində əqdlərin, 18-ci maddəsində isə ayrıca əqd kimi etibarnamənin formasının onların bağlandığı yerin hüququna tabe olması müəyyən edilmişdir.

Müqavilənin icra olunduğu yerin qanununa (**Lex loci solutionis**) aid olan məsələlərin dairəsi miili hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 25-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə görə müqavilənin icra üsullarına və proseduralarına, habelə onun lazımi qaydada icra edilməməsi ilə əlaqədar görülən tədbirlərə münasibətdə tətbiq olunan hüquqdan əlavə icranın keçirildiyi ölkənin hüququ da nəzərə alınmalıdır.

Nikahın bağlandığı yerin qanunu (**Lex loci celebrationis**) dedikdə ərazisində nikah bağlanılan dövlətin hüququ başa düşülür. Bu formula çox geniş yayılmışdır. Bir qayda olaraq, nikahın bağlanmasının formasına münasibətdə işlədilən bu

kollizion bağlanma bəzən nikahın şərtlərinin müəyyən edilməsinə, onun həqiqiliyinə də şamil edilir. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 146 və 148-ci maddələrdə nikahın bağlandığı yerin qanununa istinad edilmişdir.

Ziyanın vurulduğu ölkənin qanunundan (**Lex loci delicti commissi**) delikt öhdəliklər zamanı tətbiq edilməli olan hüququ müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Həmin kollizion prinsip vasitəsilə hüquq pozuntusunun mövcudluğu, onun həcmi, xarakteri, vurulan ziyana görə ödəniləcək kompensasiyanın miqdarı, ziyanı vuran şəxsin təqsiri, onun məsuliyyətinin yaranma şərtləri və s. məsələlərin həllinə imkan yaradır.

«Ziyanın vurulduğu yer» anlayışı milli hüquq sistemlərində müxtəlif qaydada müəyyən edilir. Bəzi hüquq sistemlərində belə yer kimi qeyri-qanuni hərəkət və hərəkətsizliyin törədildiyi yer, digərlərində isə ziyanlı nəticənin baş verdiyi yer başa düşülür. Üçüncü qrup isə zərərçəkənə daha çox sərf edən qanunvericiliyin seçilməsinə üstünlük verir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 26-cı maddəsinə görə ziyan vurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifəli ziyanı ödəmək haqqında tələbin irəli sürülməsi üçün əsas olan hərəkətin və ya digər vəziyyətin baş verdiyi ölkənin hüquqi ilə müəyyən edilir. Xaricdə vurulan ziyan nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər üzrə tərəflərin hüquq və vəzifələri tərəflər eyni dövlətin vətəndaşları və ya hüquqi şəxsləridirsə, həmin dövlətin hüququ ilə müəyyən edilir.

6. Satıcının ölkəsinin qanunu (Lex venditoris). Alqı-satqı müqaviləsində satıcının ölkəsinin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan bu kollizion bağlanmaya son dövrdə qəbul edilmiş istər milli beynəlxalq xüsusi hüquq qanunvericiliyində, istərsə də beynəlxalq müqavilələrdə xüsusi diqqət verilmişdir. Həmin sənədləri tədqiqi göstərir ki, burada «satıcı» anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Əgər hər hansı müqavilə üzrə tərəfin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik müqavilənin başlıca məntiqini təşkil edirsə, onda həmin tərəf «satıcı» kimi qiymətləndirilir, sözü gedən müqaviləyə isə onun mənsub olduğu ölkənin hüququ tətbiq edilir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da bu prizmadan çıxış etmiş, tərəflərin razılığı olmadığı halda müqaviləyə tərəfin təsis olunduğu, yaşadığı və ya əsasən fəaliyyət göstərdiyi ölkənin hüququnun tətbiqini nəzərdə tutmuşdur (maddə 25). Həmin maddədə alqı-satqı müqaviləsi ilə bağlı dar mənada «satıcıdan» söhbət gedirsə, digər müqavilələrə münasibətdə (əmlak, kirayə, əvəzsiz istifadə, podrat və s. müqavilələr) isə sözün geniş mənasında «satıcının ölkəsinin hüququnun» tətbiqi nəzərdə tutulub.

7. Məhkəmənin qanunu (Lex fori). Kollizion problemin həlli zamanı bu formula, bir qayda olaraq, beynəlxalq müqavilələrdə istinad edilir. Dövlətdaxili qanunvericilikdə isə digər hüquqi texniki üsuldan istifadə etməklə, yalnız öz hüququnun tətbiqini nəzərdə tutan birtərəfli kollizion norma yaratmaqla eyni

məqsədə nail olmaq mümkündür.

«Məhkəmənin qanunu» formuluna görə məhkəmə və ya digər hüquq tətbiq edən orqan xüsusi hüquq münasibətində xarici elementin mövcudluğuna baxmayaraq öz ölkəsinin hüququnu tətbiq edir. Bir qayda olaraq, bütün prosessual hərəkətlər: hakimlərin təyin olunması qaydası, islahın aparılması, şahidlərin çağırılması, sübutların həqiqiliyi və s. Məhkəmənin (arbitrajın) qanunu ilə tənzimlənir.

Biz yalnız geniş şəkildə yaranmış və ümumtanınmış kollizion bağlanmaları xarakterizə etdik. Əslində onların sayı xeyli çoxdur və müxtəlif təzahür formaları mövcuddur.

Sual 3. XARİCİ HÜQUQUN TƏTBİQİ İLƏ ƏLAQƏDAR PROBLEMLƏR.

Xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi.

Bu mövzuda Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununda «ümumi müddəalar» hesab edilən məsələlər təhlil ediləcəkdir. Bəri başdan qeyd ki, qanunun sözü gedən hissəsində nəzərdə tutulan institutların əksəriyyəti respublikamızın hüquq sistemi üçün tamamilə yeni məsələlərdir və ilk dəfə olaraq məhz bu qanunda özünün normativ tətbiqini tapmışdır. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun qəbul edilənə qədər isə həmin məsələlər yalnız bu istiqamətdə aparılan elmi tədqiqatın predmeti olmuş və onların izahı xarici ölkə qanunlarına və məhkəmə təcrübəsinə əsaslanırdı.

Mülki dövriyyədə baş verən xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların «eksterritorial» (ərazidən kənar) hüquqi qüvvə kəsb etməsidir. Xüsusi hüquq münasibətlərin tənzimlənməsi nəticəsində bir dövlətin hüduqları daxilində yaranan hüquqi nəticələr digər dövlətin ərazisində də qalmaqda davam edir və tanınır. Məsələn, xaricdə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşının və ya hər hansı bir fiziki şəxsin əşya üzərində yaranan mülkiyyət hüququ Azərbaycan Respublikası ərazisində də tanınır, Azərbaycan Respublikasında qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasın bağlanan nikahlardan gələn hüquqi nəticələr tərəflər xaricə köçərkən orada da davam edəcəkdir və s.

Xüsusi hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının «eksterritoriallığının» əsasında beynəlxalq xüsusi hüquq normaları durur. Əvvəlki suallarda qeyd etmişdik ki, beynəlxalq xüsusi hüquq milli hüququn bir sahəsi olduğundan dünyada beynəlxalq xüsusi hüquq sahələrinin sayı milli hüquqların sayı qədərdir. Digər tərəfdən hər bir dövlət öz ərazisində suverenliyə malik olduğuna görə həmin ərazi üçün özünün milli hüquq sistemini yaratmaqda

müstəqildir. Milli hüquq sistemlərinin bir-birinə münasibətdə müstəqilliyi onların bir-birini «tanımağını» inkar etmir. Belə «tanıma», bir qayda olaraq, beynəlxalq xüsusi hüquq normaları vasitəsilə reallaşır. Başqa sözlə desək beynəlxalq xüsusi hüquq normaları dövlət daxilində xarici dövlətin hüququnun tətbiqini şərtləndirir.

Beynəlxalq xüsusi hüquq münasibətlərinə hüququn tətbiqi məsələsi meydana gəldikdə ilkin həll edilməli olan məsələ hüquq sistemləri arasında baş verən kolliziyanı aradan qaldırmaqla bağlıdır. Xarici hüququn xeyrinə həll edilən kolliziya onun tətbiqini zəruri edir. Bütövlükdə xarici hüququn tətbiqi müəyyən şərtlərə əsaslanır. Əvvəla, tanınan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə yol verilir. Söhbət beynəlxalq hüquqi tanınmadan gedir. Təcrübədə tanınmayan xarici dövlətin hüququnun tətbiqinə rast gəlinmir. İkincisi, xarici dövlətin hüququnun tətbiqinin əsasında dövlətdaxili qanunvericilikdə qüvvədə olan normanın düzünə göstərişi durur. Bu funksiyanı da kollizion normalar yerinə yetirir. Üçüncüsü, milli qanunvericilikdə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi, xarici hüququn tətbiqi hədləri, onun tətbiqi qaydası ilə bağlı ümumi prinsiplər müəyyən edilir. Nəhayət, xarici hüququn tətbiqi beynəlxalq hüququn ümumqəbuledilmiş prinsiplərinə, xüsusilə suveren bərabərlik, bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq, öz müqqədərətini təyin etmə və s. bu kimi imperativ normalara uyğun həyata keçirilir.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2-ci maddəsində xarici hüququn məzmununun müəyyən olunması ilə bağlı qanunvericinin mövqeyi ifadə olunmuşdur. Orada deyilir ki, məhkəmə xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, normada nəzərdə tutulan «məhkəmə» anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Bu normanın məzmunu baxımından məhkəmə dedikdə xarici hüququn tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı nəzərdə tutulur. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 1-ci maddəsinin beşinci hissəsində bu barədə aydın göstəriş vardır: «Qanunun məhkəmə tərəfindən tətbiq olunmalı hüququn müəyyən edilməsi barədə müddəalarını belə səlahiyyətləri daşıyan digər orqanlar da tətbiq etməlidirlər».

İkincisi, norma «xarici hüququn tətbiqi» prosesini nizamlayır. Burada istifadə edilən «xarici hüquq» ifadəsinə də geniş şəkildə yanaşılmalı, o, «xarici hüquq sistemi» kimi təfsir edilməlidir. Çünki xarici hüququn tətbiqini şərtləndirən kollizion normada xarici qanun konkretləşdirilmir, bütövlükdə külliyyat halında xarici hüquqa istinad edilir, buna da daha çox «xarici hüquq sistemi» anlayışı uyğun gəlir.

Üçüncüsü, məhkəmənin üzərinə bir vəzifə olaraq qoyulur ki, xarici hüququn tətbiqi zamanı həmin hüquq normalarının məzmununu müvafiq ölkədə onların rəsmi

təfsirinə və tətbiqi praktikasına uyğun olaraq müəyyən etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görsün. Məhkəmə konkret xüsusi hüquq münasibətinə xarici hüquq tətbiq edərkən, bütövlükdə xarici hüquq sistemi baxımından məsələyə yanaşmaqdan əlavə, işlətdiyi hüquq normasının həmin ölkədəki rəsmi təfsirini və tətbiqi praktikasını öyrənməlidir. Xarici hüquq, obrazlı desək «öz vətəndəki» kimi tətbiq edilməlidir. Əlbəttə, bu çətin bir prosesdir. Məhkəmə onun müvəffəqiyyətli həlli üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə borcludur. «Zəruri tədbirlər» siyahısına müxtəlif hərəkətlər daxildir: səlahiyyətli dövlət orqanına müraciət, hüquqi yardım haqqında ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdə nəzərdə tutulan imkanlardan istifadə, diplomatik nümayəndəlik və konsulluqlardan kömək istəmək, elmi-tədqiqat mərkəzlərinə əməkdaşlıq və s.

Nəzərdə tutulan hərəkətlər nəticə vermədikdə və ya həddən çox xərc tələb etdikdə və proses iştirakçısı olan tərəflərdən heç biri öz tələb və etirazlarını əsaslandırmaq üçün istinad etdikləri hüquqi normaları təsdiqləyən sənədlər təqdim edə bilmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini tətbiq edir («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinin ikinci hissəsi). Analoji qayda Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 156-cı maddəsində də nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi ilə bağlı Azərbaycan qanunvericisinin mövqeyi ilə tanış olduq. Qitə hüquq sistemli digər ölkələr üçün də eyni mövqe xarakterikdir.

Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə isə xarici hüququn məzmununun müəyyən edilməsi məsələsi başqa qaydada həll edilir. İngilis-amerikan beynəlxalq xüsusi hüquq doktrinasına görə məhkəmə yalnız öz hüququnu tətbiq etməlidir. Lakin işdə xarici elementin mövcudluğu müəyyən subyektiv hüquqların tanınmasına gətirib çıxara bilər. Xarici hüquqda nəzərdə tutulan belə subyektiv hüquqlar həmin xarici hüquqla bərabər iş üzrə sübut kimi çıxış edə bilən faktiki hallar hesab edilir. Sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı bütün materialları məhkəməyə maraqlı tərəflər təqdim etməlidirlər. Məhkəmə sübutları, o cümlədən xarici hüququn məzmunu ilə bağlı təqdim edilən materialları sadəcə qiymətləndirir. Bu zaman xarici hüquq xarici elementli işdə diqqət yetirilməli olan fakt kimi çıxış edir. Məhkəmə xarici hüququ tətbiq etmir, amma onu fakt kimi nəzərə alır.

Geriyyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad. Xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan problemlərdən biri də «geriyə istinad» adlandırılır. Yuxarıda qeyd etdik ki, kollizion problem xarici hüququn xeyrinə həll edildikdə məhkəmə xarici hüququ bütövlükdə nəzərdən keçirməlidir. Bu zaman xarici hüquq sistemində qüvvədə olan kollizion norma məhkəməni təzədən geriyə və yaxud da ki, üçüncü dövlətin hüququna göndərə bilər. Meydana gələn belə bir

vəziyyətə beynəlxalq xüsusi hüquqda geriyyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir.

Geriyə istinad xarici elementli xüsusi hüquq münasibətinə tətbiq ediləcək hüququn seçilməsi prosesini çətinləşdirir. Onun mahiyyətini dərindən dərk etmək üçün institutun tarixinə nəzər salmaq vacibdir. İlk dəfə belə bir problem 1841-ci ildə ingilis məhkəmə təcrübəsində meydana çıxmışdır. Ömrünün son illərini Belçikada yaşayan ingilis təbəəsi dünyasını dəyişərkən forma etibarilə ingilis hüququnun tələblərinə cavab vəsiyyətnamə tərtib edir. Onun ölümündən sonra qanuni vərəsələrinin qaldırdığı iddiaya baxan Böyük Britaniya məhkəməsi vəsiyyətnamənin forma baxımından etibarlı olmasını müəyyən etmək məsələsi ilə üzləşir. Tərtib edildiyi yerin (Belçikanın) hüququnun forma ilə bağlı tələblərinə cavab verməyən vəsiyyətnaməyə hansı hüquq tətbiq edilməlidir. O vaxt qüvvədə olan ingilis kollizion hüquq normasına görə vəsiyyətnamənin forması vəsiyyət edənin son daimi yaşadığı yerin qanunu ilə (**Lex domicilii**), yəni Belçika qanunu ilə müəyyən edilir. Lakin Belçika hüquq sistemində olan kollizion norma isə vəsiyyətnamənin formasını vəsiyyət edənin milli qanununa (**Lex patriae**), tabe olmasını göstərirdi. Məhkəmə ingilis hüququna edilən geriyyə istinadı qəbul etmiş və vəsiyyətnaməni etibarlı hesab etmişdir.

Geriyə istinadla bağlı elmi ədəbiyyatda «**renvoi**» termini işlədilir. Fransız dilində olan həmin terminin meydana gəlməsi 1878-ci ildə Fransa məhkəmə təcrübəsində baxılan işlə əlaqələndirilir. Bütün ömrü boyu Fransada yaşayan, nikahdan kənar doğulan Bavariya təbəəsinin Fransa bankında kapitalı qalmış, bununla bağlı vəsiyyətnamə tərtib edilməmişdir. Əmlaka Bavariyada yaşayan qan qohumları iddia etmişlər. Fransa hüququna görə miras qalan daşınar əmlakın hüquqi statusu miras qoyanın milli qanunu (**Lex patriae**), yəni Bavariya hüququ ilə müəyyən edilir. Bavariya maddi hüquq normaları belə vəziyyətdə qan qohumlarının vərəsəliyini tanıyırdı və iddia da təmin edilməliyi. Lakin Bavariya hüququnda olan kollizion norma isə daşınar əmlaka vərəsəliyi miras qalanın faktiki yaşadığı yerin qanununa, yəni Fransa hüququna tabe edirdi. Fransa hüququ isə qan qohumlarının vərəsəliyini tanıyırdı və kapitalın sahibsiz əmlak kimi dövlət xəzinəsinə keçməsinə nəzərdə tuturdu. Fransa məhkəməsi geriyyə istinadı qəbul etmiş, məsələni dövlət xəzinəsinin xeyrinə həll etmişdir.

Çəkilən misallardan görüldüyü kimi geriyyə istinad vəziyyətinin yaranmasına əsasən iki səbəbi mövcuddur: 1) milli qanunvericilikdə olan kollizion hüquq normasının bütövlükdə xarici hüquq sisteminin, orada olan kollizion hüquq normaları da daxil olmaqla tətbiqini nəzərdə tutması; 2) ayrı-ayrı milli hüquq sistemlərində olan kollizion hüquq normalarının məzmununun müxtəlifliyi. Həmin səbəblərin aradan qaldırılacağı təqdirdə geriyyə istinad vəziyyəti də tamamilə aradan qalxacaqdır. Beləliklə, geriyyə istinad milli hüquq

sistemlərinə mənsub olan kollizion hüquq normalarının kolliziyası nəticəsində meydana gəlir.

Üçüncü dövlətin hüququna istinad (ikinci dərəcəli renvoi) zamanı da oxşar proses baş verir. Lakin bu vaxt geriyə deyil, üçüncü dövlətin hüququna istinad edilir. Nəzəri baxımdan belə bir misal çəkmək olar: baş iqamətgahı Azərbaycanda yerləşən, İtaliyada təsis edilmiş, əsasən Fransada fəaliyyət göstərən hüquqi şəxsin «milli mənsubiyyətinin» müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələyə Azərbaycan məhkəməsi baxarkən, bu haqda qüvvədə olan kollizion normanı tətbiq edir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 12-ci maddəsinə görə hüquqi şəxsin «milli mənsubiyyəti» onun təsis edildiyi ölkənin hüququ ilə müəyyən edilir (əgər həmin qanunun 3-cü maddəsinin tələbini nəzərə almasaq). Hüquqi şəxs İtaliyada təsis edildiyindən məhkəmə İtaliya hüququna müraciət etməli olur. İtaliyada qüvvədə olan kollizion hüquq normasına görə isə hüquqi şəxsin «milli mənsubiyyəti» onun fəaliyyət göstərdiyi yerə görə müəyyən edildiyindən İtaliya hüququ məsələnin həlli üçün Fransa hüququnun tətbiqini təklif edir. Azərbaycan hüququ İtaliyanın hüququna, sonuncu da Fransanın (üçüncü dövlətin) hüququna istinad edir. Belə vəziyyətdə üçüncü dövlətin hüququna istinad deyilir. Nəzəri olaraq bu prosesin ardı kimi dördüncü, beşinci və s. dövlətin hüququna istinad mümkündür.

Geriyə istinad və ya üçüncü dövlətin hüququna istinad məsələrin həllində milli hüquq sistemləri müxtəlif mövqedə dayanırlar. Bir qrup dövlətlər bu institutun tam həcmdə tətbiqini qəbul edir. Bura Avstriya, Polşa, Finlandiya və s. dövlətlər aiddir. 1978-ci il «beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Avstriya qanununa görə hətta üçüncü, dördüncü və s. dövlətlərin hüququna istinad etmək mümkün hesab edilir.

İkinci qrup dövlətlər geriyə istinad institutunu müəyyən şərtlərlə tanıyırlar. Onlardan bir qismi belə şərt kimi «əgər bu kollizion hüquq normasının mahiyyətinə zidd deyilsə» (AFR), əgər bu «həmin münasibətin ədalətli həllinə cavab verirsə» (Çexiya) tələbləri irəli sürürsə, bir qismi yalnız öz hüququnun tətbiqinə gətirib çıxaran geriyə istinadı (İspaniya, İran, Macarıstan, Lixtenşteyn, Rumıniya, Venesuela, Vyetnam, Yapanoya və s.) qəbul edir, digər qismi isə geriyə istinadı yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda mümkün hesab edir (İtaliya, Portuqaliya, İsveçrə, İsveç, Azərbaycan və s.).

Üçüncü qrup dövlətlər bu instituta neqativ münasibət bildirir, onun tətbiqinə yol vermir (Braziliya, Yunanıstan, Misir, Peru və s.). Həmin dövlətlərin hüquq sistemində təxminən aşağıdakı məzmununda norma nəzərdə tutulur: xarici hüquqa istinad yalnız onun maddi hüquq normalarının tətbiqini nəzərdə tutur (Braziliya MM-nə Giriş Qanununun 16-cı maddəsi) və yaxud istinad edilən xarici hüquq kollizion və ya beynəlxalq xüsusi hüquq normaları istisna olmaqla tətbiq

edilməlidir (Misir MM-in 28-ci maddəsi) və s.

Dördüncü qrupa isə qanunvericiliklərində, ümumiyyətlə, geriyə istinad institutuna münasibət bildirməyən dövlətləri aid etmək olar (Əlcəzair, Argentina, Bolqarıstan, Çin və s.). Yaxın keçmişə qədər Azərbaycan Respublikası da bu qrupa aid idi. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanun qəbul edilmədikdə Azərbaycan hüquq sistemində bu institut ilk dəfə olaraq öz normativ hüquqi təsbitini tapdı. Adı çəkilən qanunun 3-cü maddəsinə görə Azərbaycan məhkəmələri aşağıdakı məsələlərlə bağlı geriyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qəbul etməlidirlər: 1) fiziki şəxsin şəxsi qanunu müəyyən edilən zaman; 2) fiziki şəxsin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müəyyən edilərkən; 3) ailə hüquq münasibətlərinə xarici hüquq tətbiq edilərkən; 4) xarici elementli vərəsəlik münasibətlərinə baxılarkən.

Qalan bütün hallarda xarici hüquqa hər hansı istinad müvafiq xarici ölkənin maddi hüququnun tətbiqini nəzərdə tutur.

Beləliklə, Azərbaycanda geriyə istinad institutu yalnız qanunda nəzərdə tutulan hallarda tətbiq edilir. Bu istiqamətdə «Beynəlxalq arbitraj haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 28-ci maddəsi də nəzər diqqəti cəlb edir. Arbitraj prosesi zamanı baxılan mübahisənin mahiyyəti üzrə tətbiq edilən normaları müəyyən edən həmin maddənin birinci hissəsində göstərilir ki, tərəflərin hər hansı dövlətin hüququna və ya hüquq sistemində istənilən göstərişi həmin dövlətin kolliziya normalarına deyil, onun maddi hüququna bilavasitə istiqamətləndirən göstəriş kimi təfsir olunmalıdır. Bununla qanun beynəlxalq arbitraja geriyə istinadı və ya üçüncü dövlətin hüququna istinadı qadağan edir.

Məsələnin belə qoyuluşu beynəlxalq arbitrajın baxdığı məsələlərin xarakterindən irəli gəlir. Bildiyimiz kimi beynəlxalq arbitraj əsasən müqavilə öhdəliklərindən doğan mübahisələrə baxır. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində əsas kollizion bağlanma kimi «iradələrin muxtariyyəti» prinsipinə əsasən tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Tərəflərin seçdiyi qanunun çərçivəsinə kollizion normalarındaxil edilməsi belə seçimi mənasız etmiş olardı. Ona görə də tərəflərin seçdiyi qanun zamanı istinad edilən xarici hüquq, yalnız onun maddi hüquq normalarının nəzərdə tutulması kimi tövsif olunur.

Müqavilə öhdəlikləri sahəsində bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə də geriyə istinad institutuna neqativ münasibət mövcuddur. Məsələn; 1986-cı il əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqısına tətbiq edilən hüquq haqqında Konvensiyanın 15-ci maddəsinə görə Konvensiyada işlədilən «hüquq» anlayışı altında kollizion normalar istisna olmaqla qüvvədə olan hüquq başa düşülməlidir. Tətbiq edilməli olan hüquq sistemində kollizion normaları istisna etmək geriyə istinadı tanımamaq deməkdir. Çünki yalnız kollizion normaların tətbiqi nəticəsində geriyə istinad mümkündür.

Eyni zamanda, geriyə istinadı özündə ehtiva edən beynəlxalq müqavilələr də mövcuddur. 1930-cu il «Veksellər haqqında»; 1931-ci il «Çek haqqında» konvensiyalarda şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı məsələnin həlli zamanı geriyə istinad mümkün hesab edilir.

Müasir integrasiya prosesləri istər beynəlxalq, istərsə də milli hüquq sistemləri səviyyəsində geriyə istinad institutu ilə bağlı vahid mövqenin formalaşdırılmasını zəruri edir. Bunun üçün universal çərçivədə geriyə istinad institutlarının tətbiqi qaydalarının unifikasiyası vacib şərtidir. Beynəlxalq Hüquq İnstitutu da 1999-cu ildə qəbul etdiyi qətnaməsində belə bir çağırışla çıxış etmişdir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt. Öz ərazisində xarici hüququn tətbiqini nəzərdə tutan hər hansı bir dövlət eyni zamanda həmin hüququn tətbiqi dairəsini müəyyən etməkdə də maraqlıdır. Xarici hüququn tətbiqi milli hüququn «icazəsi» ilə baş verir. Yəni xarici hüquq milli hüquqda nəzərdə tutulan ikitərəfli kollizion hüquq norması vasitəsilə tətbiq edilir. Digər tərəfdən milli hüquq tərəfdən verilən belə «icazə» mütləq deyildir. Xarici hüququn tətbiqi özünəməxsus «qoruyucu qapaq» vasitəsilə məhdudlaşdırılır, buna da beynəlxalq xüsusi hüquqda ümumi qayda haqqında qeyd-şərt deyilir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun əsas məqsədi xarici hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana gələ bilən neqativ nəticələrdən milli hüquq qaydasını qorumaqdır. Xarici hüququn tətbiqinin arzu olunmaz nəticələrinin qarşısını almaq hər bir milli hüquq sistemi üçün önəm kəsb edən məsələdir. Məhz buna görə də ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutuna demək olar ki, bütün milli hüquq sistemlərində rast gəlinir.

Bu institutun tarixi orta əsrlərdən başlanır. XVII əsr Hollandiya beynəlxalq xüsusi hüquq məktəbində ümumi qayda haqqında qeyd-şərtlə bağlı təsəvvürlər xeyli təkmilləşmişdi.

Milli hüquq sistemlərində nəzərdə tutulan ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin iki növü fərqləndirilir: 1) pozitiv; 2) neqativ. Onlara ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin ifadə forması kimi baxmaq lazımdır. Hər iki halda xarici hüququn tətbiqinin məhdudlaşdırılmasından söhbət getsə də, pozitiv halda bu institut bir cür, neqativ halda tsə başqa cür ifadə olunur.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin pozitiv konsepsiyası öz başlanğıcını Fransa hüququndan almışdır. Bu institutun beynəlxalq səviyyədə eyni zamanda iki cür: «ordre public və public policy» isə ingilis dilində işlədilir) da buradan irəli gəlir.

Bir qayda olaraq, pozitivizm aşağıdakı formada ifadə olunur: milli hüquq sistemində bu və ya digər prinsip və normaların dövlət üçün xüsusilə pozitiv əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə hər bir halda, hətta milli kollizion norma ilə xarici

hüququn tətbiqi nəzərdə tutulsa belə, tətbiq edilməlidir.

Neqativ konsepsiya isə ümumi qaydanı həmin dövlətin müəyyən qrup maddi hüquq normasının məzmunu ilə eyniləşdirmir, xarici hüququn məzmunundan çıxış edərək, onun həmin dövlətin ümumi qaydası ilə ziddiyyət təşkil etdiyinə görə tətbiqini yolverilməz hesab edir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində ümumi qayda haqqında qeyd-şərt neqativ formada öz əksini tapmışdır. Düzdür, bu zaman «ümumi qayda» ifadəsi müxtəlif formalarda işlədilir. Məsələn, 1978-ci il Avstriya beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.6), 1982-ci il Türkiyə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.5), 1988-ci il İsveçrə beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.17) «hüquq qaydasının əsasları», 1965-ci il Polşa beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunda (m.6) «hüquq qaydasının əsas prinsipləri», AFR-in qanunvericiliyində «alman hüququnun əsas prinsipləri», 1995-ci il Vyetnam MM-də (m. 828) «qanunvericiliyin əsas prinsipləri», ÇXR-in qanunvericiliyində «ÇXR-in ümumi maraqları» və s. ifadələrdən istifadə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də ümumi qayda haqqında qeyd-şərtin neqativ formasından istifadə edilmişdir. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun «xarici hüququn tətbiqinə məhdudiyyət» adlandırılan 4-cü maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və referendumla qəbul edilmiş aktlarına zidd olan xarici hüquq normaları Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmir». **Və** yaxud Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 157-ci maddəsində göstərilir ki, «xarici ölkələrin Azərbaycan Respublikasının hüquq qaydasının əsaslarına zidd olan hüquq normaları Azərbaycanda tətbiq edilmir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi tətbiq edilir». Normaların mətnindən göründüyü kimi birinci halda «Konstitusiya və referendumla qəbul edilmiş aktlar», ikinci halda isə «hüquq qaydasının əsasları» ifadələrindən istifadə edilmişdir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu, bir qayda olaraq, mücərrəd xarakter daşıyır. Milli qanunvericilikdə bu instituta konkret anlayış verməkdən yan keçirlər. Hətta «müəyyən qrup milli hüquq normaları öz əhəmiyyətinə görə xarici hüquq normalarının tətbiqini istisna edir» məzmununu özündə ehtiva edən pozitiv qeyd-şərt belə həmin qrup milli hüquq normalarının siyahısını müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.

Qanunvericinin ümumi qayda haqqında qeyd-şərti mücərrəd saxlanması hüquq tətbiqetmə fəaliyyətini həyata keçirənlərə bu institutun tətbiqilə bağlı geniş imkanlar açır. Məhz bunun nəticəsidir ki, bəzən təcrübədə eyni xarakterli işə bir halda bu institutdan istifadə etməklə xarici hüququn tətbiqindən imtina edilir, digər halda isə tətbiq edilir. Ənənəvi olaraq milliləşdirmə haqqında sovet qanunlarını ümumi qayda haqqında qeyd-şərtə əsasən tanımayan Fransa

məhkəməsinin 1954-cü ildə Yekaterina Şukin-Kellerin qaldırdığı iddiaya baxarkən bu mövqeyindən əl çəkməsi buna misaldır.

Bütün bunlara baxmayaraq nə qədər ki, planetimizdə geniş spektrə malik milli hüquq sistemləri (bir anlıq İran hüquq sistemi ilə hər hansı bir Avropa ölkəsinin hüquq sistemini müqayisə edin) mövcuddur, ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutu öz əhəmiyyətini saxlayacaqdır.

İmperativ normalar. Beynəlxalq xüsusi hüquqda nisbətən yeni olan bu instituta münasibət birmənalı deyildir. Bir qrup müəlliflər bu institutu ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunun davamı kimi qiymətləndirilir, digər qismi isə onların hər birini müstəqil institut kimi xarakterizə edir.

Milli hüquqda olan kollizion normalarının tətbiqini məhdudlaşdırmaq bu institutun əsas təyinatıdır. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərtədən fərqli olaraq imperativ normaların tətbiqi xüsusi hüquq xarakterli münasibətin tənzimlənməsinin ilkin mərhələsində baş verir. Hüquq tətbiq etmək səlahiyyətinə malik olan dövlət orqanı xarici hüquqa müraciət etmədən milli hüquqda olan imperativ normalara birbaşa müraciət edir. Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt zamanı isə potensial olaraq tətbiq edilə bilən xarici hüquqa müraciət edilir, onun tətbiqi nəticələri nəzərdən keçirilir və tətbiqi nəticəsində baş verə biləcək «fəsadlara» görə ümumi qaydaya istinad edilərək tətbiq edilmir.

Kollizion normaların tətbiqini məhdudlaşdırmaq üçün imperativ normalardan istifadə edilməsi həm beynəlxalq müqavilələrdə, həm də bir sıra milli qanunvericiliklərdə nəzərdə tutulmuşdur. 1986-cı il əmtəələrin beynəlxalq alqı-satqı müqavilələrinə tətbiq olunan hüquq haqqında Haaqa Konvensiyasına görə onun normaları müqaviləni tənzimləyən hüquqdan asılı olmayaraq tətbiq edilməli olan məhkəmənin qanunun müddələrinin tətbiqinə maneçilik törətmir.

1980-cı il «Müqavilə öhdəliklərinə tətbiq edilən hüquq haqqında» Konvensiya bir az da irəli gələrək nəinki məhkəmənin mənsub olduğu ölkənin imperativ normalarını, hətta işin halları ilə sıx bağlılığı olan üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqini, müqaviləyə tətbiq edilməli olan hüquqdan asılı olmayaraq mümkün hesab etmişdir.

Bir qayda olaraq, müqavilə öhdəliklərilə bağlı tətbiq olunan hüququ müəyyən edən beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqinə istinad edilir. Bunu nəzərə alan AFR-in qanunvericiliyi bu institutu «lokallaşdırılmış», onu yalnız müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutmuşdur. 1987-ci il «beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» İsveçrə Qanununda isə bu institut «ümumi müddəalar» bölümündə verilərək, onun daha geniş sferada tətbiqi nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun layihəsi hazırlanarkən ikinci varianta üstünlük verilmişdir. Qanunun 5-ci maddəsində imperativ normaların tətbiqi hərtərəfli təsbit edilmişdir. Orada deyilir:

«Bu qanuna görə tətbiq olunmalı hüquqdan asılı olmayaraq müvafiq münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikası hüququnun imperativ normaları tətbiq edilir». Bununla kifayətlənməyən qanun bir az da irəli gələrək hətta üçüncü dövlətin hüququnun imperativ normalarının tətbiqi imkanlarını da nəzərdə tutmuşdur: «Bir ölkənin hüququ tətbiq edilərkən bu ölkənin hüququna görə işin halları (məhiyyəti) ilə sıx bağlılığı olan digər ölkənin imperativ normalarına, müqavilədə əsas götürülən hüquqa istinad etmədən onların tətbiqinin mümkün olduğu dərəcədə üstünlük verilə bilər. Belə normalara üstünlük verilməsi barədə qərar qəbul edilərkən onların təyinatı və xarakteri, habelə tətbiqinin nəticələri nəzərə alınmalıdır» («Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 5-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Yuxarıda qeyd etdik ki, beynəlxalq müqavilələrdə imperativ normaların tətbiqi əsasən müqavilə öhdəliklərinə münasibətdə nəzərdə tutulub. Müqavilə öhdəlikləri sahəsində də əsas kollizion bağlanma kimi tərəflərin seçdiyi qanun çıxış edir. Yəni müvafiq imperativ normanın mövcudluğu tərəflərin seçdiyi qanunun tətbiqini istisna edir. Bu məsələ də «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda əks olunmuşdur. Qanunun 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir ki, «müqavilə ilə bağlı ölkənin imperativ normalarının tətbiq edilməməsinə səbəb olan hüququn seçilməsi etibarsızdır».

Beləliklə, imperativ normaların tətbiqi ilə bağlı «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 5-ci maddəsi ümumi norma, 24-cü maddəsinin dördüncü hissəsi isə xüsusi norma kimi çıxış edir.

Ümumi qayda haqqında qeyd-şərt institutunda olduğu kimi imperativ normaların dairəsi ilə bağlı qanunvericisinin mövqeyi məlum deyil. Bu məsələnin həlli də hüquq tətbiq etmə fəaliyyətini həyata keçirən orqanların üzərinə qoyulub.

İnterlokall kolliziya. Kolliziya ancaq milli hüquq sistemləri arasında deyil, bir dövlətin hüquq sistemi daxilində də baş verə bilər. Dövlətdaxili hüquq sistemi çərçivəsində rast gəlinən kolliziyaların bir formasına interlokall kolliziya deyilir. İnterlokall kolliziya, bir qayda olaraq, dövlət quruluşuna görə mürəkkəb hesab edilən dövlətlərin tərkib hissələrinin qanunvericilikləri arasında meydana gəlir. Federativ dövlətlərin təmsalında bunu aydın görmək mümkündür.

Federativ quruluşa malik olan dövlətlərdə federasiya subyektlərinin hər birinin federal konstitusiyaya ilə onlara verilən səlahiyyət çərçivəsində özünəməxsus qanunvericiliyi vardır. Federasiya subyektlərinin qanunvericilikləri arasında fərqlər onlar arasında kolliziyaların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ABŞ-da hər bir ştatın hüququ (hüquq sistemi mənasında) formalaşmış, nəticədə onlar arasında olan fərqlər kolliziya yaradır, bu da «ştatlararası kolliziya» və ya «interlokall kolliziya» adlanır.

İnterlokall kolliziya özü-özlüyündə beynəlxalq xarakter kəsb etmir və dövlət

daxilində həll edilir. Lakin xarici elementli xüsusi hüquq xarakterli münasibət tənzimlənən zaman bu növ dövlətin hüquq sistemində istinad edildikdə beynəlxalq xüsusi hüquq üçün interlokal kolliziya problemi yaranır. Belə halda əlavə bir məsələni həll etmək lazım gəlir: dövlətin daxilində qüvvədə olan bir neçə hüquq sistemindən hansı biri seçilməlidir. Geriyə istinad institutun təhlili zamanı qeyd etdiyiniz kimi hər hansı dövlətin hüququna müraciət bütövlükdə onun hüquq sistemində müraciət deməkdir. Bu mənada yuxarıdakı suala cavab axtararkən həmin hüquq sisteminin söhbət gedən məsələ ilə bağlı mövqeyi əsas götürülməlidir. İstər xarici dövlətlərin beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında qanunvericiliyi, istərsə də bu istiqamətdə mövcud olan təcrübə məsələnin belə həllinə üstünlük verir. Məsələn; 1965-ci il «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Polşa qanununun 5-ci maddəsinə görə, əgər hüququ tətbiq edilməli olan dövlətdə bir neçə hüquq sistemi qüvvədədirsə, onda həmin dövlətin qanunu bu sistemlərdən hansı birinin tətbiqini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi də məsələyə bu mövqedən yanaşır. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun 6-cı maddəsində deyilir: «Bir neçə hüquq sisteminin qüvvədə olduğu dövlətin hüququnun tətbiq ediləcəyi hallarda, bu dövlətin hüququ həmin hüquq sistemlərindən hansının tətbiq olunacağını müəyyən edir». Məsələyə bu cür yanaşma müasir beynəlxalq xüsusi hüquqa tamamilə uyğundur.

Bundan sonra yalnız bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir: əgər istinad edilən dövlətdaxili hüquq sistemində belə qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onda necə hərəkət etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 6-cı maddəsi həmin suala da aydınlıq gətirir: «Belə tətbiq qaydası müəyyən olunmadıqda, işin halları ilə daha sıx bağlı olan hüquq sistemi tətbiq edilməlidir». 1978-ci il Avstriya «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun 5-ci paragrafında və Almaniya Mülki Külliyyatına Giriş Qanununun 4-cü maddəsində də həmin məsələ analoji qaydada həll edilmişdir. Bu da keçən əsrin axırlarında aktualıq kəsb edən «daha sıx əlaqədə olan qanun» kollizion bağlanması (Proper Law) tətbiqinin genişlənməsi ilə əlaqələndirilir.

Elmi ədəbiyyatda şəxslərarası (**interpersonal**) və zamanlararası (**intertemporal**) kolliziya anlayışlarına da rast gəlinir. Onlar da dövlətdaxili hüquqda baş verən kolliziyaların formaları olub qanunların müvafiq olaraq şəxsə və zamana görə qüvvəsinin nəticəsi kimi meydana gəlir. Onların yaratdığı problemin həlli qaydası interlokal kolliziyanın həlli kimidir.

Qarşılıq və retorsiya. Qarşılıq müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas komponentlərindən biridir. Öz ərazilərində suverenliyə malik olan dövlətlər beynəlxalq münasibətlərdə bərabər əsaslarla iştirak etdiyindən onlar arasında iqtisadi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr qarşılıq prinsipi ilə şərtləşir. Dövlətlər

öz ərazilərində xarici hüquqi və fiziki şəxslərin statusunu, xarici investisiyaların hüquqi tənzimlənməsini və s. bu kimi məsələləri müəyyən edərkən də qarşılıq prinsipini önə çəkirlər (qarşılıq dar mənada). Beynəlxalq xüsusi hüquq da qarşılıq kateqoriyası eyni zamanda xarici hüququn tətbiqinə münasibətdə işlədilir (qarşılıq geniş mənada). Yəni bir dövlətin ərazisində xarici dövlətin hüququnun tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır? Tarixən bir-birinə düşmən münasibətdə olan dövlətlər öz ərazilərində qarşılıqlı olaraq xarici hüququn tətbiqini yol verilməz hesab ediblər. Amma müasir beynəlxalq xüsusi hüquq bu məsələnin qarşılıq prinsipinin təsir dairəsindən kənara çıxdığını elan etmişdir. Müasir beynəlxalq xüsusi hüquq baxımından xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipindən asılı olmamalıdır. Kollizion normanın istinad etdiyi qanun şərtsiz tətbiq edilməlidir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliyi geniş mənada «qarşılıq»a münasibət bildirməmişlər. «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da xarici hüququn tətbiqi qarşılıq prinsipinə əsaslanmalıdır «sualına» cavab vermir.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda daha çox dar mənada, əsasən də xarici hüquqi və fiziki şəxslərin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi zamanı qarşılıq prinsipinin tətbiqindən söhbət gedir. Dövlətlər qarşılıqlı olaraq biri digərinin fiziki və hüquqi şəxslərinə eyni hüquqlar verirlər. Elmi ədəbiyyatda şərti olaraq «qarşılıq»ın iki növü fərqləndirilir: 1) maddi; 2) formal.

«Maddi» qarşılıq zamanı dövlətin xarici fiziki və hüquqi şəxslərə verdiyi hüquqların həcmi onun vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin müvafiq xarici dövlətdə istifadə etdiyi hüquqların həcminə bərabər olur. «Formal» qarşılıqda isə xarici fiziki və hüquqi şəxslərə yerli qanunların müəyyən etdiyi həcmdə hüquqlar verilərək, onlar yerli fiziki və hüquqi şəxslərlə bərabər tutulur. «Formal» qarşılıq xariciyə milli rejimin verilməsi deməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə görə əcnəbilər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilirlər.

Beynəlxalq xüsusi hüquqda xaricilərin hüquqi statusunun müəyyən olunmasının əsasında «formal» qarşılıq durur.

Dövlətlər öz aralarında qarşılıq prinsipinin təminatı üçün retorsiyadan istifadə edirlər. Retorsiya diskriminasiya xarakterli hərəkətlərə qarşı cavab tədbiridir. Əgər bir dövlət digər dövlətin mənafeyinə və ya onun fiziki və hüquqi şəxslərinə qarşı ziyan gətirə biləcək hərəkətlərə yol verirsə, sonuncu da cavab tədbirləri görə bilər. Cavab tədbiri eyni həcmdə və adekvat olmalıdır.

«Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 7-ci maddəsində retorsiyaların tətbiqi nəzərdə tutulub. Orada deyilir: «Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə münasibətdə retorsiyalar tətbiq edən dövlətlərin vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə cavab tədbiri kimi analoji məhdudiyətlər müəyyən edə bilər». Fikrimizcə maddənin mətnində səhvə yol verilmiş, «retorsiya» və «məhdudiyət» anlayışlarının yeri dəyişik salınmışdır. Retorsiya ilkin tətbiq edilən məhdudiyət deyil, ona cavabdır, sonradan tətbiq edilən məhdudiyətdir. Retorsiya məhdudiyət tətbiq edən dövlətə qarşı cavab tədbiri kimi görülür.

Qanunu üstələmə. Beynəlxalq xüsusi hüquqda qanunu üstələmə elə bir vəziyyətə deyilir ki, bu zaman münasibət iştirakçılarının şüurlu olaraq süni şəkildə yaratdıqları şərait nəticəsində münasibət adi halda tabe olduğu hüquq sisteminin tabeliyindən çıxarılarq başqa hüquq sisteminə tabe etdirilir. Şəxslər müxtəlif məqsədlərdən ötrü qanunu üstələməyə əl atırlar: ikinci dəfə nikaha girmə və ya boşanma, vergidən yayınma, əlavə öhdəliklərdən qaçma və s.

Xarici dövlətlərin qanunvericiliyində və məhkəmə praktikasında qanunu üstələməyə münasibət birmənalı deyildir.

Hələ XIX əsrin II yarısında Fransa məhkəmə təcrübəsində bu növ işlərə təsadüf edilmiş və qanunu üstələmə nəticəsində bağlanmış əqdlər etibarsız hesab edilmişdir. 1878-ci ildə Fransa kassasiya məhkəməsinin Bofremon işi üzrə qərarı qanunu üstələmə ilə bağlı fransız doktrinasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Fransalı qadın o vaxt Fransada qüvvədə olan və boşanmanı qadağan edən qanunlardan yan keçmək məqsədilə Almaniyaya köçür. O, orada boşanmaya nail olduqdan sonra yeni nikaha girir. Məhkəmə həmin nikahı qeyri-qanuni elan edərək göstərmişdir ki, ilkin nikahın pozulması Fransa hüququnun qadağanedici normasının üstələnməsi nəticəsində baş vermişdir. O vaxtdan Fransa məhkəmə təcrübəsində «**fraus omnia corrumpit**» (qanunu üstələmə aktın bütövlükdə etibarsızlığına səbəb olur) prinsipi tətbiq edilir.

Bəzi ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya və s.) qanunu üstələməyə ikili münasibət mövcuddur. Bir sıra əqdlərlə əlaqədar (**məsələn, locus regit actum**) qanunu üstələmə vəziyyətinə loyal yanaşılır, digərləri isə etibarsız hesab edilir.

Əksər dövlətlərin qanunvericiliklərində isə qanunu üstələmə vəziyyətinin nəticələri ilə əlaqədar heç bir göstəriş yoxdur.

Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanununun «Ümumi müddəalar» fəslinin axırıncı – 8-ci maddəsi bu məsələyə həsr edilmişdir. Orada deyilir ki, tərəflərin həmin qanunun tətbiq olunmalı hüquq haqqında müəyyən etdiyi qaydaları üstələyərək müvafiq münasibəti digər hüquqa tabe etməyə yönələn razılaşma və digər hərəkətləri qeyri-qanuni hesab olunur. Belə

hallarda tətbiqi həmin qanunla müəyyən olunan müvafiq ölkənin hüququ tətbiq edilir.

Maddənin mətnindən göründüyü kimi qanunu üstələmə qeyri-qanuni elan edilməklə bir tərəfdən onun nəticəsi kimi bağlanan razılaşma və digər hərəkətlər etibarsız hesab edilir, digər tərəfdən isə Azərbaycan Respublikasının ərazisində «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunla müəyyən edilən kollizion normalarının dəyişdirilməsinə qadağa qoyulur. Başqa sözlə desək, həmin norma bir növ «Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında» Qanunun normalarının tətbiqinin təminatçısı kimi çıxış edir. Eyni zamanda, hüquq ədəbiyyatında «qanunu üstələmə»nin arxeikləşməsi ilə bağlı mövqelər də mövcuddur. Bu zaman onun kollizion normalara münasibətdə də nəzərdə tutulması, xarici dövlətlərin bu sahədəki təcrübəsi, onun (qanuni üstlənmənin) iradə azadlığı ilə (**lex voluntatis**) ziddiyyət təşkil etməsi, məhkəmələr tərəfindən xarici hüququn tətbiqinin süni surətdə əsassız məhdudlaşdırılması halları və s. əsas gətirilir.

NƏTİCƏ

Beynəlxalq xüsusi hüququn əsas məzmununu kolliziya problemi və onun həlli ilə bağlıdır. Buna görə də, başlıca olaraq birləşən bir problemin həll edilməsinə kömək edən kollizion normalar, doktrinada onun anlayışı, təbiəti, mənbələrin necə müəyyən olunmasından asılı olmayaraq, bu hüquqi sahənin mərkəzi institutudur. Kollizion normalar kolliziya problemini hüquqi münasibətlər elementləri ilə əlaqədar olan bu və ya digər dövlətin xüsusi hüququnun seçilməsinə əsasən həll edilir.